

Beşinci Sene

Yirmidördüncü Sayı

DARÜLFÜNUN
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

TARİHİ, İÇTİMAÎ, DİNÎ, FELSEFÎ

1. Kânun 1932

İSTANBUL
Bürhaneddin Matbaası
1932

«Kelâm» Savaşları

İslâm dininin temelini teşkil eden Kur'anın inme yıllarında ilk müslimler arasında (قراء) denilen bilikler Kur'anı yazmak ve hafızalarına kaldırmakla uğraşıyorlar ve bunların bir çokları bütün ömurlerini bu kitabın yalnız bir veya bir kaç suresini öğrenmek ve bu surelerin ihtiva ettikleri hükümleri iyice anlamaya çalışmakla sonuna erdiriyorlar idi.

Bu devir; ve hattâ birinci ve ikinci Halifelerin devirleri de zabt ve telâkki devri olan ilk devir gibi safvet ve sadelik içinde geçti. Yalnız imanın hükmettiği bu devirlerde aklî ve felsefî hiç bir hareket görülmiyordu ki esasen her hangi bir Peygambere inanmak demek olan iman da istediği budur. Ve bu güne dek içimizde birinci devirlerdeki bu ilk müslimler gibi dinin naslarını kendi hududu dışında hiç bir muhakeme ve mukayeseye mevzu yapmaksızın olduğu gibi kabul ve mütalâa eden ve selefi takip ettikleri için kendilerine (سلفی) ler denilen halis imancılar mevcutturlar.

Dördüncü halife zamanına dek iman havâsında hiç bir bulanıklık yok idi. (عنهائی) ; (علوی) gibi üçüncü ve dördüncü halifelerin şahsî taraftarları olan siyasî partilerden başka fikrî ve mezhebî zümreler mevcut değil idi. (مفین) Savaşı arasında doğmuş olan (خارجی) lik dahi hiç fikrî bir harekete delalet etmiyor idi. İslâm dünyasında ilk fikrî hareket (بصره) da görülmüştür. Burada islâm dininin esasî akidelerinden biri olan (قدر) e iman mes'elesi ta kökünde sarsıldı. Beşerî iradenin istiklâlile ezeli iradenin istiklâlinin te'lifi mümkün görünmüyordu. Eğer beşer; iradesine sahip ise kulların fiillerne taallûk ve müdahale edecek Allahın ezeli iradesi yoktur.

(قدر) i nefyeden bu fikir; islâmî fikir zümrelerinin en mühimmi olan [قدریه — معتزله]nin bayrağı olmuştur. Bundensora Felsefî fikir-

lerin tesiri ile; islâm dininin naslarını dolduran irade sahibi; işiden; gören; söz söyleyen; seven; acıyan; sevmeyen ve gazap eden Allahın bu sıfatlarını ve fiillerini nefy ve inkâra doğru bir hareket daha belirmeğe başladı ki bu da ehemmiyetce kaderi nefiden aşağı değil idi. İslâm âleminde en evvel Allahın sıfatlarını ve kendisinin ihtiyarî fiillerini nefyeden kimsenin (جعد بن درهم) [1] olduğu söylenilmektedir.

Allahın sıfatlarını nefye doğru bir temayül; (معتزله) nin ilk ve mühim şahsiyetlerinden biri olan (واصل بن عطاء 80 - 131 h) da dahi görülmüş idi. bu zat; yalnız, Allaha kadim sıfatlar isbat etmek kendisine şerik isbat etmeğe mûsavi olduğunu söyliyerek bu davayı mucmel bir halde ortaya atmış idi. (جعد) den sora bu muddeayı ileri götüren ve allahın sıfatlarını inkârı isimlerine de teşmil ile Allahın hem sıfatlarını ve hem isimlerini tatil edentirmizli veya semerkantli (جهم بن صفوان) [2] olmuştur ki bu; ve bunun mektebine göre Allah; yalnız selbî sıfatlar ile tavsıf edilen mücmel ve renksiz bir vücut sahibi idi.

(صابئ) nin merkezi olan (حران) da doğan (Ca'd) ın bu; Allahın sıfatlarını nefyetmek davasını hemşerileri olan (Harran) lıardan almış olduğu şüphesiz isede (Cehm) e bunun nereden geldiğini tayin etmek için böyle açık bir sebep görülmemektedir.

(Sümeniye) ile tamasa gelerek bunlar ile mübahase ve munazaralarda bulunduğu görülen (Cehm) in bu fikri bunlardan almış olduğu söylenilebilirsede bunun doğrusu (جهم) in bu fikri (جعد) den almış olmasıdır.

[1] Son Emevî halifesi (مروان) ın (الجزيره) valisi bulunduğu zaman mualimi idi. Bundan dolayı (مروان) a (مروان حار) denildiği gibi (مروان جعدی) dahi denilir. (هشام) tarafından (عراقين) valisi iken (خالد بن عبدالله القسرى) ; Allahın sıfatlarını ve fiillerini nefyettiği için bir kurban bayramı günü kendisini (واسط) ta katletmiş idi.

[2] Bu (جهم) dahi (نصر بن سيار) ın zabıta memuru (سالم بن احوز) tarafından yine (هشام) zamanında (Merv) da aynı akıbete uğratılmıştır. Kendisinin fakıhlardan sayılacak derecede ilim ve takva sahibi olmadığı; yalnız çeneli ve kendisini beğenmiş bir adam olduğu söylenmektedir. (سنيه) den bazı kimseler ile vaki olan bir mücadelesi neticesinde Allaha olan imanı sarsılıp kırk gün namazı bırakmış olduğu kaydedilmektedir.

Şuurlu veya şuursuz olarak (Yunan) ve (Hint) ve (Harran) Felsefelerinin tesirleri altında [1] islâm dininin naslarına karşı bu aykırı hareketlerde bulunmuş olan [معتزله - جهمی] lere Savaş açmış olanların başında (تابعین) ve (اتباع تابعین) den bazı kimseler bulunuyorlardı.

gerek (قدر) in ve gerek Allahın sıfatlarının nefy ve inkâr olunması islâm imamları tarafından büyük bir mukavemet görmüş idi. Çünkü; bunlar açıktan açığa islâm dinine karşı muhalefeti tazammun ediyor idi.

[معتزله - جهمی] ler Allahın sıfatlarını ve hususile (کلام) sıfatını doğrudan doğruya nefyediyorlar idi. Bonlaca Allah (متکلم) değil idi. Allahın kendisile kaim (کلام) sıfatı yok idi. o; kelâmını kendisinden hariç olan (جبرائیل) de veya havada veya (لوح محفوظ) da yaratırdı.

İşte; (کلام) ilminin en esaslı meselesini teşkil eden bu dava (معتزله - جهمی) nin müşterek müddaalrı olmuş idi. Bu ilmin; yani (کلام) in ilk mümessilleri olan (معتزله) Allahın sıfatlarını hususile (کلام) sıfatını felsefî bir nazar ile münakaşaya mevzu yaparak neticede bu sıfatı Allahtan nezi ettikleri gibi bu sıfatın eseri olan Kuranın dahi mahluk olduğunu iddia etmeleri pek gürültülü ve başı kalabalık bir mesele olmuş ve hattâ bir rivayete nazaran bu ilmin (کلام) adını almasına sebep olmuştur. (معتزله - جهمی) nin müşterek davaları olan bu; (کلام) sıfatının Allahtan nezi olunması [70-150 h ابن جریر] ve [153 vefat عمر] ve [93 مالك بن انس] ve başkaları gibi muhtelif cihetlerde islâm ilimlerini en evvel cemi ve tedvin eden zatlar halkı (جهمی) lere uymak tehlikesinden korumak maksadile kitaplarında hassatan Allahın sıfatları için müstakil birer bap açmışlar idi.

[1] (aristo) ve onun mektebine göre (عقل) ve (جوهر) dedikleri (مبدأ اول) in bilmesi, işitmesi ve başka sıfatları yok idi. bunlara göre o; kendisinden başka bir şey bilmez idi.

(ابن النديم) in [fihris, S. 318, (Filogel) basması] inde görüldüğü vechile merkezleri (حران) olan (صابی) Felesoflar dahi: "Malûllerden hiç bir şeyin sıfatı Alahta bulunmaz....." derler idi.

[عثمان بن سعيد الدارمي 280 h. vefat] ve [حماد بن سلمه 167 h vefat] ve meşhur fakih ve muhaddis [احمد بن حنبل] (كتاب الصفات والرد على الجهميه) adile yalnız bu hususa dair müstakil eserler yazmışlar idi. [1] Allahın sıfatlarını nefyeden cehmilere karşı kalemle müdafaada bulundukları gibi aynı zamanda kendilerine zecrî muamelelerde dahi bulunulmuş idi. Meşhur muhaddislerden (بصره) kadısı [معاذ بن معاذ 119-196 h] bu şehre kadı olduğu zaman cehmi olanların tanıklıklarını red etmiş [2] ve bunların kendisini (هارون الرشيد) e şikâyetleri dahi bir semere vermemiş bilâkis kadının bu hareketi halife tarafından tasvip ve taktir edilmiş idi

Felsefî temayülâtile meşhur olan (مأمون) ın babası mezkûr (هارون) un yerine geçmesiyle başlayan (معزله) nin ikbal devri bunu takip eden kardeşi (معتمد) ve (وائق) [3] zamanlarında devam etti. Bu devirlere hâkim olan (Mutezile) mümessili ve aynı zamanda (قاضى القضاة) lik gibi devletin mühim bir mevkiini işgal eden (احمد بن دؤاد) siyasi kudreti sayesinde bütün muhalif ve muhasımlarını susturmuş idi.

Allahın sıfatlarının nefy neticesinde ortaya çıkmış olan Kur'anın mahluk olması [4] davasına boyun eğmiyenler dayak yemek; hapis edilmek; öldürülmek, memuriyetinden mahrum kalmak; tanıklıkları kabul edilmemek ve hattâ düşman elinde

[1] (احمد بن حنبل) ın bu eseri mezhebe dair olan eserlerin en eskilerinden biridir. Bundandolayı bu eseri Topkapı sarayında (revan) göşkü kütüphanesinde bir mecmua içinde mevcut olduğunu ilk gördüğüm zaman bunun ilim âlemi için bastırılmasını elzem görmüş ve dilimize çevirterek fotoğrafla alınmış aslile beraber mecmuamızın birlikte çıkan beşinci ve altıncı sayı ile neşr etmiş idik.

[2] (ابن تيميه) nin (تسعينه) si, s. 67 bundandolayıdır ki (معزله) nin meşhur muharriri ve müdafaacısı (جاحظ) en çok buna ve yukarıda adı geçen (حماد بن سلمه) ye hücum etmiştir.

[3] Bu hükümdar (ابن الاثير) tarihinde görüldüğü veçhile (231 h) de Kur'anın mahluk olduğunu kabul etmeyenlerden [احمد بن نصر] adlı bir zatı sarayında kendi elile katletmiş idi.

[4] (ابن تيميه) nin (te'vil muhtelifülhadis) inde (s. 87): Kur'anın mahluk olduğuna en evvel gulattan (يسانه) nin kail olduğu mezkûrdur.

tutsak olurlarsa tutsaklıktan kurtarılmamak gibi felâketlere katlanmalı idiler.

Bu tarihe dek Allahın sıfatları ve isimleri ve fiilleri hakkında İslâm dininin naslarına muhalif olarak aşağıdaki üç fikir tebellür etmiş idi:

1 — Allahın hem isimleri ve hem sıfatları yoktur. Bunlar Allaha yalnız mecazen isnat olunur.

2 — Allahın isimleri vardır sıfatları yoktur.

3 — Allahın kendisile kaim filleri yoktur.

Hasseten Allahın (كلام) sıfatında dahi muhalifler arasında yine şu üç fikir ve itikat görünmüş idi.

1 — Kelâm; lâfz ile mana arasında müsterektir. [yani karine olmadığı halde dahi yalnız manaya veya yalnız lâfza delâlet eder.]

2 — Kelâm; lâfzın hakikaten ve mananın mecazen ismidir.

3 — Kelâm; mananın hakikaten ve lâfzın mecazen ismidir.

Malumdurki selef nazarında Kur'an; Allahın kendisile kaim olan kelâmı olup bunun hakkında (mahluktur) demedikleri gibi (gayri mahluktur) dahi demezler idi. Kur'ana bu hususta gerek müspet ve gerek menfi bir hüküm vermek onlarca bid'at idi. Ve de Kur'an veya Kelâm her hangi bir söz gibi yalnız mananın veya yalnız lâfızların ve savıtların adı olmayıp bu ikisinin mecmuunun adı idiki karine olmaksızın bunlardan yalnız birine delâlet etmez idi.

Selefe muhalif olan (معتزله) ise Allahın kendisile kaim olan sıfatlarını nefyettiklerinden kelâmın Allah ile kaim olduğunu kabul etmiyerek yukarıda söylediğimiz gibi bunu Allahın havada veya (جبرائيل) de yaratmış olduğunu ve bu kelâmın - her ne kadar kendi kelâmı isede - kendisile değil; (جبرائيل) veya

((لوح محفوظ)) ile kaim bulunduğunu ve aynı zamanda bunun lâfızlar ve savutlardan başka bir şey olmadığını söylerler idi. [1]

Halis cehmilere gelince: bunlar sıfatları nefyde biraz daha ilerilemiş olduklarından Allahta hiç bir suretle hiç bir sıfat kabul etmiyor idiler . [2] Binaenaleyh (Kur'an mahluktur) cümlesile bunların kast ettikleri mana; aynı davayı güden ve aynı sözü söyleyen (معتزله) nin bu cümleden kast ettikleri mana ile bir değildir.

(معتزله) Kur'anın mahluk olmasile beraber Allahın kelâmı olduğunu kabul ettikleri halde cehmiler hiç bir veçhile Kur'anı Allahın kelâmı olarak kabul etmediklerinden bunlarca bu cümleinin manası: Kur'an Peygamber tarafından inşa edilmiş demektir. Bunlar; bu hususta belki şarkımızın bazı filesofları gibi düşünmektedirler. Şöyleki:

Allahın kelâmı demek Peygamberlerin safileşmiş olan nefislerine feyzan eden manadır ki bu mana; peygamberlerin nefislerinde harf libasına bürünerek onların ağızlarından işidilir. Ve bu manayı onlara ifaze eden (عقل ذوال) dir. Ve şeriatta (جبرائیل) dedikleride bu (عقل فعال) den ibarettir.

İşte; görüldüğü cihetle bazı filesoflara göre Peyamberlerin nefislerinin dışında Allahın kelâmı denilecek birşey olmadığı gibi cehmilere göre dahi Peegamberlerin inşaları dışında bir Allah kelâmı yoktur.

Sünnet ve hadis ehli olan selef ve bunların muakkıpları na-

[1] Bunların kelâm veya Kur'anı lâfızlar ve savutlardan başka bir şey ad etmemeleri Allahın zatile kaim bir mana olmak üzere bir kelâmı sıfatı kabul eylememelerine ve lâfızların delâletleriyle anlaşılan manadan başka ezeli bir hakikat bulunduğuna kail olmamalarına mebnidir. Yoksa maksatları Allahın kelâmının veya Kur'anının manası yoktur demek değildir .

[2] (جبر) Allahın sıfatlarını nefy etmekle beraber aynı zamanda (جبر) e kail olduğundan yani insanlarda hiç bir kudret bulunduğunu kabul etmediğinden Allaha yalnız halik ve kadir isimlerini verdiği rivayet olunmaktadır.

mına kelâmî bir menheç açmak ve bunların tarafından muhaleflere müdafaada bulunmak isteyen (ابن كلاب) dahi tamamiyle selef meslegine sadık kalamadı. kelâm meselesinde (معتزله) nin fikirlerinden oda müteessir oldu. Kelâmı lefiz ile mananın mecmuu addeden seleften ayrıldı. Manayı (كلام نفسى) diye (كلام لفظى) dediği lafiz ve savutlardan ayırdı. [1] ve Allahın kadim olan kelâmı olmak üzere yalnız bu (كلام نفسى) dediği manayı kabul ile Kur'anın lefiz ve kelimelerinin mahluk ve hâdis olmasında (معتزله) ile birleşti.

Kelâmı lefiz ile mananın mecmuu addeden selefte muhalefet ile bunun (كلام نفسى) ispat etmesi ayni zamanda lûgata dahi muhalefettir. Çünkü nefiste kalan manaya lûgaten kelâm ıtlak edilemez [2] (ابن كلاب) ın kelâm meselesine dair ilk defa kendisinin söylemiş olduğu bir kavli daha vardır, oda şudur: Allah ile kaim kadim bir manadan ibaret olan kelâme hiç bir tağayür ve ihtilâf arızolmaz. Her nekadâr meselâ: İbranî ile ifade olunduğu zaman (توراة) ve süryanî ile ifade olunduğu vakit (انجيل) ve arapca ile tabir edildiği zaman (قرآن) namını alırsada bu değişiklik ve tekerrür lefizler ve kelimelerde olup Allahın kelâmı hiç bir tağayyür ve ihtilafa oğramış ve tekerrür etmiş değildir. [3].

[1] Bir rivayete göre (ابو الحسن الاشعري) nin üstatlarından biri olan meşhur (ابن الراوندى) 245 h. vefatı ve (ابو عيسى الوراق) dahi (كلام نفسى) ispatında (كلابيه - اشعريه) ye muvafakat etmişlerdir.

[2] (كلابيه - اشعريه) nin kelâmı ikiye ayırıp ağızdan çıkmamış olan manayada kelâm demelerinin arap lûğatında sahih olacağını isbat sadadında arabın meşhur şairlerinden (اخطل) dan şunu:

ان الكلام لى القواد وانما جعل اللسان على القواد دليلا

getirirlerse de bunun aslı:

لن البيان من القواد وانما جعل اللسان على القواد دليلا

olmakla müddaaalarını ispat edememiş olurlar.

[3] Kelâm meselesine dair (ابن كلاب) ın şöyle bir fikri daha olduğu mervidir:

Yer yüzünde Allahın kelâmı yoktur. Müslimlerin okudukları

Allahın sıfatlarını ve kendisiyle kaim feillerini nefyedenlerin bu nefy ve inkârları bittabi yalnız kelâm sıfatına veya yalnız kendisile kaim olan bu veya şu filine münhasır değildir.

Bunlar Allahın ilmini, iradesini ve arş üzerinde istivasını ve başka sıfat ve fiillerinide inkâr ediyorlardı.

(معترله) nin çoğu ve bunlara uyan başka mesheplerin salikleri Allaha عالم، قادر، مرید diye isim verirlersedâ âlimliğinin علم ve kaderliğinin قدرت ve müritliğin اراده ile değil; bizzat kendi nefsile olduğunu söylerlerdi.

(معترله) nin en maruf ve en kıdemli simalarından biri olan (ابو الهذيل 135 - 235) her nekadar Allahın ilim ile ve kudret ile âlim kadir olduğunu söylüyor idi isede aynı zamanda bu ilim ve kudretin Allahın zatından ibaret olduğunuda söylüyor idi. Allahın sıfatlarını nefyeden (معترله) den bazılarıda Allaha عالم، قادر demekten cahil ve aciz olmadığını kasdediyor ve bu suretle Allaha ilim ve kudret ispat değil, Allahtan cehil ve aczi selbetmiş oluyorlardı. (معترله) nin (بصره) mektebi reislerinden biri olan (معمر 215 h vefatı) ın bu husustaki kavli daha garip sayılabilir. Oda şudur:

Allahın cahil olmayıp âlim olması zatından dolayı değil; bir manadan dolayıdır. Bu mana dahi zatından dolayı değil; bir manadan dolayı manadırki bu tarzda manalar namütenahi

Allahın kelâmı olan kadim mana değil; belki kadim mananın tahkiyesidir. Çünkü: Kelâm mütekellim ile kaimdir. Müslimlerin okudukları harfler ve savtlardan mürekkep olan kelâmın Allah ile kaim oması caiz değildir.

(ابن غالب) ın ardından giden (ابو الحسن الاشعري) ise bu fikre şunu ilâve etmiştir:

Burada tahkiye kelimesi kullanılmak doğru değildir. Çünkü: Tahkiye de mahki ile ayniyet lâzımdır. Harfler ve savtlardan mürekkep olan kelimeler ile mahki olan mana arasında ise ayniyet yoktur. Bundan dolayı burada tahkiye yerinde ibare kelimesi kullanılmalı ve müslimlerin okudukları Allahın kelâmının ibaresidir denilmelidir.

ye doğru gider. (موسر) böyle sonsuz manalara kail olduğundan kendisine ve kendisinin taraftarlarına (اصحاب المعاني) diye ad verilmiştir.

(ابن کلاب) kelâm mes'elesinde (معتزله) den müteessir olduğu gibi bu; (معتزله - جهيمه) yi red hususunda eserler yazmış ve bunların bir çok açık kapılarını bulmuş ve (مأمون) in sarayında bunlar ile ettiği münazere ve mübaheselerde bunları yenmiş olan bu zat; Allahın zatile kaim olan fiilleri olmadığını kabulde dahi bunlara muvafakat veselefe muhalefet etmiştir [1] yukarıda dahi adı geçmiş olan (هراة) muhaddesi [شہان بن سعيد] in ve başkalarının nakl ettiklerine göre selef Allahda hareket dahi bulunduğunu sarahaten söylüyor ve bu fiilini nefyedenleri dahi Cehmilerden ad ediyor idiler. selefilerden imamların imamı lakabını taşıyan (nisabor) lı [Fekih - muhaddis] meşhur [ابو بكر بن خزيمة 223 - 311, 312 h] [2] ve (صحيح) sahibi (buhara) lı [محمد بن اسماعيل 194 - 256h] ise hareket kelimesini kullanmıyarak Allahın böyle bir fiili olduğunı kabul ediyorlar idi.

İlmî şöhretile (Tahir oğulları) devrinde (Nisabur) ve bütün (Horasan) a hâkim olmuş olan (ابن حزيمة) nin talebesinden (تقي) ve (نبي) (ابن کلاب) tarikini tutmuş ve Allahın kendisile kaim olan fiilleri olduğunu kabul etmemiş ve bundan dolayı kelâmına dahi meşîyyetinin taalluk ettiğne ve binaenaleyh kelâmının tekerrür eylediğine ve istediği vakit mütekellim ve istediği vakit sakit

[1] (234 h) Vefat eden meşhur zahid (حارث محاسبي) dahi bu hususta (ابن کلاب) a teb'aiyet etmişti bundan dolayı (Ahmet bin hanbel) kendisile konuşmaz olmuştu. (حارث) in bundan rucu etmiş olduğu da rivayet edilmektedir.

[وقل اعلموا فسيرى الله عملكم ورسوله والمؤمنون الآية - (فهم القرآن) (حارث)] ya muhammet! onlara: dayırdan şerden ne isterseniz işleyin. Allah ve resülü ve müminler sizin işlediklerinizi yakında görürler de (tövbe suresi)] ayetinin tefsirinde Allahın görmek ve sevmek gibi fiilleri olup olmaması ve aynı zamanda bu fiillerini isterse yapması ve istemezse yapmaması mes'elesindeki kavilleri zikr eder iken kendisi (ابن کلاب) in kavrlunu tercih etmiş idi.

[2] Meşhur (Fahrettin razi) tefsirinde bu (ibni hüzeyme) hakkında: [kısa akıllı; az anlayışlı sözleri rabıtasız idi.] diyor. c.7 s. 392, İstanbul Devlet Matbaası basması

olduğuna dahi kail olmamış olmalarile selefe ve (ابن حزم) ye muhalefetlerinden dolayı hükûmdar tarafından tedib olunmuş idiler. [1] (ابن حزم) bununla kalmayıp bu fikir aleyhinde eserler yazmış olduğu gibi (Allahın istediği vakit tekellüm ve istediği vakit sükût etmesi) olduğu mekteplerde çocuklara telkin edilmiş ve bütün (horasan) camilerinin mihraplarına yazdırılmış idi.

(Horasan) da sünnetitemsil eden (ابن حزم) ye muhalefet edenlerin hükûmdar tarafından nefi, hapis darp ve başka suretler ile tedip olunmaları sünnet ve hadis; başka bir tabir ile selef tarafdamlarının kuvvet kazanmış oldukları tarihlerde idi. Bundan evvel (معتصم) ve bunun oğlu (وائق) devirlerinde selef tarafdamları olanların her türlü ceza ve mahrumiyetlere düşer edildiklerini öğrenmiş idik.

(معتصم) in başka oğlu (متوکل) halife olunca babası ve kardeşi ve amucasının takip ettikleri yolu bıraktı islâm naslarını felsefe darbeleri altında ezilmekten kurtardı. muhadisleri; her tarafta hadis rivayet etmeleri hususunda teşvik etti. (کلام فلسفه) ciler meydanda görünmez oldular. bunlar eski revnaklarını gaip ettiler. (متوکل) in bu hareketinde içiimâi ve siyasî amiller olduğu gibi yukarıda adı geçen en meşhur (فقیه - محدث) lerden ve kendisine uyulmuş imamlardan biri olup (معتصم) zamanında türlü türlü darp ve tazyiklere rağmen (معتزله - جهمیة) nin davası olan Kur'anın mahluk olmasını kabul ve itiraf etmemiş olan (احمد بن حنبل) in de şahsî tesiri olmuş idi. Bu zat hadis ve sünneti müdafaa için bir risale yazmış ve bu risaleyi (متوکل) e göndermiş idi. [2]

Bu halifeden sonra oğlu منتصر ve kardeşi (مستعین) ve başka oğlu (معتز) ve kardeşinin oğlu (معتدی) ve yine başka oğlu (معتد) ve torunu (معتضد) ve bu torununun oğulları zamanlarında selef

[1] Bir rivayete nazaran ابن حزم halifeye bunların aleyhinde yazmış ve halife tarafından bunların asılmaları için emir çıkmış idisede (ابن حزم) bunların asılmalarına razı olmamış idi

[2] (شرح عقیده اصفهانیة) s. 5

tarafkarları bu vaziyetlerini muhafaza etmiş idiler ki (ابن خزيمة) nin dahi yaşadığı yıllar bu halifelerin ve bunlardan sonrakilerin zamanları idi.

(381 h) da halife olan (قادر) zamanında (معتزلة - جهميه) yine meydan almış olmalıdırlarki bu halife; halife olduğu tarihten yirmi beş sene sonra yani (408 h) de (معتزلة) den olan Hanefî fakıhları itizalden tövbeye davet etti. Bunların hepsi bu mezhepten dönmüş göründüler ve itizaliden teberri ettiler. Sonra bu halife bunları (kelâm) ilmile iştigalden ve ders okutmaktan ve itizale dair münazarada bulunmaktan ve islâm dinine uymıyan ve naslara muhalif olan fikirleri ortaya atmaktan men eyledi ve bu maddeler hilâfında bunların her hangisi bir harekette bulunacak olursa başkalarına ibret olacak surette ukubete giriftar olacağına dair hepsinin kendi yazılarıyla birer birer imzalarını aldı.

Bu halife tarafından (ابن الدولة وامين الله) lâkaplarını almış olan [361 - 421, 422 h] dahi idaresi altında bulunan (Horasan) ve başka yerlerde bu halifeye uyarak [معتزلة - جهميه] yi ve aynı zamanda [قراطة - اسماعيلية] yi asmak, kesmek, hapis ve nefi etmek gibi cezalara giriftar etti. Ve bunların minberlerde tel'in olunmalarını emir eyledi ki bu işleri (413 h) de perdedarı (ابوالحسن علي بن عبد الصمد) e yaptırmış idi. [1]

(کرامی) leri tutan bu hükümdar yalnız (معتزلة - جهميه) yi değil (اشعری) leri dahi selefe muhalif olanlardan ad ediyor idi ki bu hususta [کرامی - حنفی] lerin tesiri olduğu gibi muhaddislerin dahi tesirleri olmuş idi. Bundandolayı (اشعری) lerin en büyük imamlarından biri olup (Nisabur) da kendi namına bir medrese bina edilerek orada ilminden pek çok kimseleri müstefit etmiş olan [408 vefat] (ابن قورك) (Gazne)den (Nisabur)e dönerken yolda öldürtülmüş idi [2].

[1] (ابن حبيبه) nin (تسعينه) si s. 277-278.

[2] (ابن حزم) in [الفصل في الملل والامواء والنحل] inde [c 4, s. 215] de görüldüğü veçhile [اشعری] ler insanın ruhunu araz sayarlar. Ve arazların iki vakıta var olmadığını; bir vakitte var olup bu vakti takip eden ikinci vak-

Bu hükümdar mezhep namına insanları öldürdüğü gibi ki-

itta yok olduktansonra tekrar var olduğunu kabul ettiklerinden her birimizin buanda; cvvelki andaki ruhumuzdan başka bir ruh taşıdığımızı iddia ederler. Ve insanın araz olan ruhu son nefesle insandan çıktık tansonra artık ruhu kalmıyacağını söylerler. Binaenaleyh bunlara göre ne Peygamberimizin ve nede başka Peygamberlerin sabit birer ruhları yoktur. Ve Binaenaleyh Peygamberimiz bu gün Peygamber değildir. Hayatta iken Peygamber idi derler.

İşte; (محمود سبکتکین) (اشعری) lerin imamı olan (ibni Fork) ı bu meseleden dolayı öldürmüş idi. (ابن حزم) bunu bu kitabının birinci cildinde dahi söyler. [s. 88].

[اشعری - شافعی] lerin tercümei¹ hallerine dair büyük bir eser yazmış olan (سبکی) bu eserinin üçüncü cildinde [s. 54] (ابن فورک) ın tercümei halinde böyle bir fikir ve itikadın (اشعریه) ye iftira olduğunu ve (ibni Fork) ı (کرامی) lerin zehirlediklerini zikr etmektedir. Fakat bu müellif aynı zamanda (ذهبی) nin dahi; (محمود بن سبکتکین) tarafından (ibni Fork) ın katl olunması emir olunup yaşlı olması² hasebile tesmim tarikile öldürülmüş olduğunu zikr ettiğini söylemeği dahi unutmamıştır.

(محمود بن سبکتکین) sarayında (ibni Fork) ı (کرامی) ler ile münazara ve mübahasa³ ettiriyor idi. Yukarıda söylediğimiz veçhile [کلابیه-اشعریه] nin kendilerine mahsus olan bir nazara göre Allahın kelâmı kendisile kaim olan kadim bir manadan ibaret olup İbranî, Siryanî ve Arapça olması lâfza ait bir tagayyür olmakla⁴ manayı kadim olan kelâm bir tagayyür ve ihtilâfa uğramış değildir. (کلابیه-اشعریه) nin çoğu böyle söylerler. Bazı-larida [emir, nehi, haber, istihbar ve nida] olmak üzere beş manaya münkasım olduğunu kabule derler. Allahın kelâmının bir manadan ibaret olduğunu söyliyenlere göre bu mana meselâ emirlerde gerek tekvine ve gerek teşrie dair olsun bir emirden ibaret olduğu gibi bu mana aynı zamanda Allahın nehi etmiş olduğu şeylere dair olan nehininde münasıdır.

Bu manaya emir, nehi, ve haber demek insanın zihnindeki her hangi bir manaya Arapça veya Acemce diye isim verilmek kabilindendir. (ابن کلاب) a göre bu manaya meselâ emir diye veya nehi diye isim vermek bu emir veya nehiye muhatap olanların hadis oldukları vakıta hadis olur. (اشعری) ye göre bu manaya emir veya nehi diye isim vermek hâdis değil kadimdir.]

Bu kavle göre muhtelif hakikatların hepsi bir hakikat olmak lâzım geleceğinden madum ile mevcut. müspet ile menfi bir olmuş ve mantık ortadan kalkmış olur.

taplara dahi el uzatmış idi (كلام) a dair ne kadar kitap buldise bunları yaktırdı [1].

Bu halifeden sonra gelen (قائم) zamanında (Selçukiler) den (Tuğrul bey) in veziri (عبد الملك) in (436 h) den itibaren yine (اشعري) ler aleyhine ihdas ettiği velveleli hadise dahi bunları takip etti. (Tuğrul bey) in emrile Eş'arilerin büyüklerinden (غزالی) nin hocası (ابوالمعالی - امام الحرمین) 478 h vefatı ve meşhur (قشیری) ve başkaları tevkif ve (Nisabur) den nefi edildiler. (Nisabur), (Merv) gibi (Horasan) merkezlerindeki (اشعري) ler (عراق) - (حجاز) taraflarına dağılmış idiler.

(Tuğrul Bey) in zamanında on dokuz sene sürmüş olan bu vaka (445 h) ibtidasında şiddet ve kesafetini arttırmış idi.

(معتزله) zamanında (محمود بن سبکتکین) ye lânet edildiği gibi Selçukilerin ilk hükümdarları olan (Tuğrul Bey) zamanına da (اشعري) lerin re'isi [ابوالحسن الاشعري] ye Cuma günleri minberlerde lânet edilmeğe beşlanıldı.

(455 h) de (Tuğrul) un vefatile kardeşinin oğlu (Alp Arslan) amucasının yerine geçince veziri (عبد الملك) i hapsetmiş ve bunun yerine meşhur (نظام الملك) i kendisine vezir yapmış idi. Bu tarihten sonr şafiî mezhebi üzere fıkıh okumuş ve eş'arilik itikadile yetişmiş olan (نظام الملك) eş'arileri himaye etmiş ve memleketlerinden çıkmış olan eş'arileri getirterek asayiş ve sükûneti iadeye muvaffak olmuş ve hoşnutsızlığı gidermek için meşhur eş'arilerden (ابوالمحق شیرازی) ye (Bağdat) ta (دجله) kenarında bir medrese ve (حجاز) dan (Nisabor) a avdet eylemiş olan

[کلاویه - اشعريه]nin bu kavillerine binaen (ابن فورک) dahi Allahın müminlere iman ile emir etmesi aynı zamanda küfürden nehidir. Ve muayyen bir zamanda beyti makdise doğru nemaz kılınmakla emir etmesi o vakıttan başka bir vakıta oraya doğru nemaz kılınmaktan nehidir. diyor idi.

(محمود بن سبکتکین) in huzurunda vaki olan bu türlü münazaraların fena tesirleri altında bu hükümdarın (ابن فورک) a maatteessüf kastle bulunmuş olduğunu gerek (ابن خرم) ve gerek (ذهبي) den öğreniyoruz.

[1] [ارشاد الاروب] m [باقوت] (1) i c. 2, s. 315.

wezku¹ (ابوالمعالی - امام الحرمین) e başka bir medrese yaptırmış idi. [1] lerin sonda gelenlerinin en fazılı olduğu şüphsz olan bu (ابوالمعالی) (kelâm) a dair [الارشاد الى قواطع الادله] adlı yazmış olduğu eserinde bu ilmin meselelerini kendi mezhebi olan eş'ariliğe göre isbatta kat'i deliller kullanacak idi.

Yukarıda söylemiş olduğumuz veçhile (ابن کلاب) Allahın meşiyet ve kudretinin taalluk ettiği ihtiyarî fiilleri olduğnu kabul etmemekte (معتزله) ye muvafakat etmiş idiki (معتزله) bu meseleye (حلول حوادث) meselesi diye ad veriyorlar idi.

(معتزله) gibi (ابن کلاب) da dahi görölmeğe başlayan akla temayül hareketi (کلابیه - اشعریه) nin bu büyük imamında; (الارشاد الى قواطع الادله) sahibinde tamamilе merkezini buldu bu zat; Allahın sıfatları ve fiilleri meselesinde doğrudan doğruya akli ele aldı. (ابن کلاب) ve kendisine tabi olanlar; Allahın mahluklara nazaran yüksek olmasının akıl ile bilindir bir sıfat olduğunu söylemiş olmalarile beraber (arşta müstevi olmasını) Kur'an ile sabit bulunması itibarıyla aynen kabul ediyor ve bu ve başka (صفات خبریه) yi hiç tevil etmiyorlar ve (arş üzerindeki istiva) yı (istilâ) diye tevil edenleri reddediyorlardı. Bu mektebin imamları subuti sem'i delil ile bilinen meselelerde (معتزله) nin akıl deliline müracaat etmelerinden şikâyetle dinin esaslarının subutunda şer'a itimat edileceğini; aklın buna yalnız muavin olacağını söylüyorlar idi.

(ابوالمعالی) ve bunun mesleğini takip edenler ise; tamamilе (معتزله) gibi; Allahın tavsif edilip edilemeyeceği sıfatlarda aklın esas olduğu; akla itimat edilip şer'a itimat edilemeyeceğini söylediler. [S 246 تسعینہ] ve aklen sabit olamıyan sıfatları yarede veya o hususta tavakkuf ettiler. Ve (استواء يد، وجه) gibi (صفات خبریه) yi tamamilе inkâr ettilerki (اشعریه) lerden en evvel Allahtan bu sıfatları nefy etmekle meşhur olan (ابوالمعالی) olmuştur. [2]

[1] (Selçukiler devrinde mezahip) Türkiyat mecmuası, birinci cilt, S. 101 M Şerefeddin.

[2] Bu zatın (کلام)deki kudreti (بصره) (معتزله) si reislerinden olan [ابوعلی الجبائی] nin oğlu olup babası gibi kendiside Bura (معتزله) sinin reislerinden olan [ابوہاشم الجبائی 247-321 h] ın kitaplarını çok okumuş olmasına medyun idi.

kendisi (ارشاد) ında (صفات خبریه) yi te'vil etmiş idi. (رسالة نظامیه) sinde bundan rücu ile tevili tahrim etmiş ve tevilin hürmeti hakkında selefın icmاینı beyan eylemiştir. Bununla beraber bunun muakkipleri hep (صفات خبریه) yi te'vil eylemekte idiler. [1] (ابوالعالی) den sonra (فخر رازی) 606 h. vefatı) ve (اشعری) lerin en son ve en mühim şahsiyetlerinden biri olan Diyarbekirli [سیف الدین (550) den sonra doğmuştur.] nin Elinde ise (کلام) kitapları ile felsefe kitapları arasında artık fark kalmamış ve (فخر رازی): “nakli de liller yakın ifade etmez..., diyecek kadar felesoflaşmış idi. [2]

Birinci teşrin 1932

M. Şerefeddin

«Darülfünun İlahiyat fakültesi kelâm tarihi müderrisi»

وكان بارعاً في فن الكلام الذي يشترك فيه اصحابه والمعتزلة وان كانت المعتزلة هم الامل فيه لكثرة مطالعته لكتب ابی هاشم الجبائی فالما الكتاب والسنة واجماع سلف الامة وقول عمتها فكان قيل المعرفة بها جذاً. s. 243-244 تسعينيه.

[1] (فخر الدین رازی) nin (تأسیس التقدیس) ine müracaat. s. 140 ve müteakip.

[2] (غزالی) daki (اصول فقه) 1 (منطق) ile karıştırmış idi bu ilme dair yazmış olduğu (المستصفی) sının baş tarafında [ç 1. s 10. 1322. h. basması] (منطق) ın lüzumunu ve bunu bilmeyenlerin ilimlerine asla i'timat edilemeyeceğini söylemiştir. Bundan dolayı (بغداد) si müderrislerinden (یوسف دمشقی) ve başka âlimler (غزالی) nin bu ve başka fikirlorini ret ve tenkit etmişlerdir.